

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
مرکز پژوهش های ایرانی اسلامی

اسناد سردار

مجموعه اختصاصی مهندس همایون پور سردار

از اسناد و مدارک حسین خان و حسن خان سردار قاجار قزوین!
سرداران ایران دوست و همزم عباس میرزای قاجار

بگوش

غایت الله جمیدی - گلناز کزیری

درود بر کس که در راه حق...

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ

اسناد سردار: مجموعهٔ اختصاصی مهندس همایون پورسردار
به کوشش عنایت‌الله مجیدی، گلنار کریمی، تهران: مرکز دائرة المعارف
بزرگ اسلامی (مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی)، ۱۳۹۹
ص ۴۰۰

۱. سردار قاجار (خاندان).. اسناد و مدارک، ۲. سردار قاجار (خاندان).. --
موقوفه‌ها، ۳. ایران -- تاریخ -- قاجاریان، ۱۱۹۳-۱۳۴۴ ق. -- اسناد و مدارک.
۴. موقوفه‌ها -- قزوین، ۵. موقوفه‌ها -- ایروان.
۶. قزوین -- اسناد و مدارک (قاجاریان)، ۷. ایروان -- اسناد و مدارک
(قاجاریان)، الف. سردار قاجار، حسین خان، ۱۱۵۵-۱۲۴۵.
- ب. سردار قاجار، حسن خان، ج. پورسردار، همایون، ۱۳۱۱-
د. مجیدی، عنایت‌الله، ۱۳۲۲- ه. کریمی، گلنار، ۱۳۳۹-

۹۵۵

DSR

۱۳۱۰

اسناد سردار

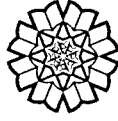
مجموعه اختصاصی مهندس همایون پور سردار

از اسناد و مدارک حسین خان و حسن خان سردار قاجار قزوین؛
سرداران ایران دوست و هم‌زم عباس میرزای قاجار

اسناد سردار	نام کتاب
مجموعه اختصاصی	
مهندس همایون پورسردار	به کوشش
عنایت‌الله مجیدی - گلنار کریمی	ناشر
مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی	
(مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی)	حروف نگاران
بهاره یادافراس، سعیده خان احمدی و	
زهراسیفی	صفحه‌آرا
بهاره یادافراس	امور هنری و نظارت بر تولید
استودیو ایران‌شهر	مدیر هنری
رضا فرزانه‌یار	لیتوگرافی
شارب	چاپ
شادریگ	صحافی
معین	چاپ اول
۱۳۹۹	تعداد
۲۰۰ نسخه	شابک
۹۷۸-۶۲۲-۹۶۴۱۶-۳-۷	

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی) به آینده‌ای پایدار می‌اندیشد و ملاحظات زیست‌محیطی را در همه مراحل چاپ و نشر در نظر می‌گیرد.

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
مرکز پژوهش‌های ایرانی اسلامی

استاد سرदार

پنجمین اجلاس تخصصی محققان و نویسندگان ایرانی در حوزه اسلام

از استاد و مدینه (از حسن و شاد) و استاد و (اختر و کربن) و
استاد و (انوار و عتبات) و (مستشرقین) و (مستشرقین) و (مستشرقین) و (مستشرقین)

پنجمین

عنايت الله مجیدی - گلزار کربلی

تهران، ۱۳۹۹

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
(مرکز پژوهشی ایرانی اسلامی)

مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهشهای ایرانی و اسلامی) مؤسسه‌ای غیردولتی، مردم‌نهاد و سازمانی علمی-پژوهشی است که با هدف تألیف و تدوین دائرة المعارف‌های عمومی، تخصصی و کتابهای علمی در زمینه علوم انسانی به منظور گسترش فرهنگ عمومی ایرانی و اسلامی و بالا بردن سطح بینش و دانش همگانی، به ویژه در زمینه مطالعات ایرانی و اسلامی در اسفند ۱۳۶۲ تأسیس شده است.

انتشارات مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
مدیر: محسن موسوی بجنوردی
مدیر اجرایی: بهاره باداfras

نشانی: تهران، نیاوران، کاشانک، صندوق پستی ۱۹۷۵/۱۹۷
تلفن: ۲۲۲۹۷۶۲۶ | دورنگار: ۲۲۲۹۷۶۶۳
پست الکترونیک: centre@cgie.org.ir
www.cgie.org.ir

• حق چاپ محفوظ است •

یادداشت

اوائل حکومت سلسله قاجار و به ویژه دوره جنگ های ایران و روس با وجود اهمیت قابل توجه در تاریخ ایران و جهان هنوز چنان که باید شناخته نیست و بررسی ابعاد و زوایای گوناگون آن ادوار می تواند در توضیح و تبیین روابط ایران با قدرت های بزرگ جهانی و شرایط داخلی از هر نظر مفید باشد. باید اذعان کرد که تا شناسایی مآخذ و اسناد و مدارک آن دوره هنوز راهی طولانی در پیش است و تا تأمین و حصول شرایط علمی برای تحقیق در باب این دوره، همچنان در فضایی تاریک و مبهم و وهم آلود گام برمی داریم. گذشته از اسناد و مدارک و مآخذ دولتی و بین المللی، اهمیت اسناد خانوادگی هم بر پژوهشگران پوشیده نیست و در جای خود، در تکمیل آگاهی ها نقش بسزا خواهد داشت.

اسناد و مدارک خاندان پورسردار که اینک مجموعه آن در دسترس پژوهشگران و علاقه مندان قرار می گیرد، از جنبه های گوناگون تاریخی و اقتصادی و اجتماعی سودمندی های قابل ملاحظه دارد و باید از خاندان جلیل مهندس همایون پورسردار سپاسگزار بود که با حفظ و نگهداری و اهداء و سپس اجازه نشر این اسناد و کتابخانه به مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، تعهد قدیم خانوادگی را در خدمت به وطن تجدید کرده اند. همت والای جناب آقای مجیدی رئیس کتابخانه مرکز و سرکار خانم گلنار کریمی نیز در تدارک و نشر این اسناد در نهایت دقت و رعایت امانت، شایسته کمال قدردانی است.

بدین ترتیب می توان امیدوار بود که نشر این اسناد نه فقط توجه دلبستگان به مباحث تاریخی و اقتصادی و تجاری را به این بخش مهم از تاریخ ایران جلب کند، بلکه در تشویق دیگر خاندان ها هم برای حفظ و انتشار اسناد خانوادگی موثر باشد.

کاظم موسوی بجنوردی

رئیس مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی
(مرکز پژوهش های ایرانی و اسلامی)

۱۸ مردادماه ۱۳۹۹

فهرست

پیشگفتار یازده

۱. مبیعه‌نامهٔ قریهٔ کهک دشتبی دارالسلطنهٔ قزوین مورخ ۱۲۱۳ق
۵. مبیعه‌نامهٔ قریهٔ یرامشلو محال کربی ایروان مورخ ۱۲۱۶ق
۳. مبیعه‌نامهٔ قریهٔ زرده لوسفلی محال کربی ایروان مورخ ۱۲۱۶ق
۴. مبیعه‌نامهٔ قریهٔ ارداق دشتبی مورخ ۱۲۱۷ق
۵. مصالحه‌نامهٔ قریهٔ ساریابلار (= نفر) مورخ ۱۲۲۲ق
۶. هبه‌نامهٔ بخشی از املاک روستای ارداق به فضلعلی خان سرداری مورخ ۱۲۲۶ق
۷. وقف‌نامهٔ گرمابهٔ سردار در قزوین مورخ ۱۲۲۶ق
۸. وقف‌نامهٔ آب انبار سردار (بزرگ) در راه ری قزوین مورخ ۱۲۲۷ق
۹. وقف‌نامهٔ آب انبار سردار (کوچک) در محلهٔ قملاق مورخ ۱۲۲۹ق
۱۰. وقف‌نامهٔ کاروانسرای دالان دراز مورخ ۱۲۳۰ق
۱۱. مبیعه‌نامهٔ بخشی از قریهٔ ارداق دشتبی مورخ ۱۲۳۰ق
۱۲. مصالحه‌نامهٔ اهالی قدیم آباد ولزجرد دشتبی مورخ ۱۲۳۱ق
۱۳. مبیعه‌نامهٔ بخشی از املاک قریهٔ ارداق مورخ ۱۲۳۱ق
۱۴. وقف‌نامهٔ موقوفات مدرسه و مسجد سردار مورخ ۱۲۳۱ق
۱۵. باغ سردار در قریهٔ باراجین مورخ ۱۲۳۱ق
۱۶. مبیعه‌نامهٔ قریهٔ خدیلو از نواحی ایروان مورخ ۱۲۳۱ق
۱۷. مبیعه‌نامهٔ باغ شهر قدیم از نواحی ایروان مورخ ۱۲۳۱ق
۱۸. وقف‌نامهٔ رقبات و قراء واقع در قزوین مورخ ۱۲۳۱ق، ۱۲۳۹ق
۱۹. وقف‌نامهٔ قریهٔ ساروان سربر مسجد و مدرسه سردار در قلعهٔ ایروان مورخ ۱۲۳۱ق
۲۰. مصالحه‌نامهٔ قریهٔ باش بویک لو و ازون او از نواحی ایروان مورخ ۱۲۳۲ق
۲۱. وقف‌نامهٔ قریهٔ چهارباغ قرخلاق ایروان مورخ ۱۲۳۳ق
۲۲. وقف‌نامهٔ ۲۶ قریهٔ از قراء دو بلوک در ایروان مورخ ۱۲۳۳ق
۲۳. مبیعه‌نامهٔ قریهٔ محمدآباد و محال سورملو ایروان مورخ ۱۲۳۳ق
۲۴. مبیعه‌نامهٔ قریهٔ کونده از محال سورتلو ایروان مورخ ۱۲۳۳ق
۲۵. مبیعه‌نامهٔ قریهٔ بنده مراد و قریهٔ علی‌کوچک در محال سورملو مورخ ۱۲۳۳ق
۲۶. مبیعه‌نامهٔ فروش ملک قریهٔ اوروشمش نواحی ایروان مورخ ۱۲۳۳ق
۲۷. عقدنامهٔ ازدواج مهدی قلی خان با ملک سلطان‌خانم مورخ ۱۲۳۴ق

- ۱۱۷ . ۲۸. مبیعه‌نامه فروش قریه ولزجرد دشتی دارالسلطنه مورخ ۱۲۳۴ق
- ۱۲۲ . ۲۹. مبیعه‌نامه فروش قریه ارداق از قراء دشتی مورخ ۱۲۳۵ق
- ۱۲۶ . ۳۰. مبیعه‌نامه فروش قریه کوهین قاقزان مورخ ۱۲۳۸ق
- ۱۳۱ . ۳۱. مبیعه‌نامه فروش قریه سعیدآباد دشتی مورخ ۱۲۴۰ق
- ۱۳۶ . ۳۲. استشهاد و استعلام در باب قریه خرم‌آباد دشتی مورخ ۱۲۴۰ق
- ۱۳۹ . ۳۳. مصالحه‌نامه قریه اشترک و آخورک از نواحی ایروان مورخ ۱۲۴۰ق
- ۱۴۳ . ۳۴. فرمان فتحعلی شاه قاجار مبنی بر تیول دادن قریه سوسن و خورهشت مورخ ۱۲۴۰ق
- ۱۴۸ . ۳۵. مصالحه‌نامه دو دانگ خرم‌آباد دشتی صدق زوجه اصلان خان مورخ ۱۲۴۶ق
- ۱۵۱ . ۳۶. حکم ظل السلطان در رفع اختلاف رعایای خمآرآباد مورخ ۱۲۴۷ق
- ۱۵۵ . ۳۷. مصالحه‌نامه واگذاری منافع نود ساله پنج دانگ مزرعه محمد آباد مورخ ۱۲۵۰ق
- ۱۵۹ . ۳۸. فرمان محمدشاه قاجار برای تیول قریه زاجگان مورخ ۱۲۵۱ق
- ۱۶۳ . ۳۹. نامه ملا محمد صالح برغانی به حسن خان پور سردار در باب ولزجرد مورخ ۱۲۵۲ق
- ۱۶۵ . ۴۰. مصالحه‌نامه وقف ۶ قریه دشتی قزوین مورخ ۱۲۵۲ق
- ۱۷۱ . ۴۱. استعلام صحت مجدد وقف نامه موقوفات سرداران قاجار قزوین مورخ ۱۲۵۲ق
- ۱۷۴ . ۴۲. وقف نامه ۱۲ آبادی از املاک حسن خان و حسین خان سردار مورخ ۱۲۵۴ق
- ۱۸۱ . ۴۳. مصالحه‌نامه قریه سراوان دارالمرز رشت مورخ ۱۲۵۴ق
- ۱۸۵ . ۴۴. فرمان محمدشاه قاجار در واگذاری قریه زاجگان مورخ ۱۲۵۵ق
- ۱۸۹ . ۴۵. استشهاد در باب برخی املاک موقوفه حسن خان سردار مورخ ۱۲۵۶ق
- ۱۹۲ . ۴۶. استشهاد در باب قریه جعفر آباد موقوفه یکرنتان مورخ ۱۲۶۱ق
- ۱۹۴ . ۴۷. فرمان ناصرالدین شاه قاجار در باب واگذاری قریه کرسف مورخ ۱۲۶۵ق
- ۱۹۸ . ۴۸. تقاضای برقراری موجب مصطفی خان یاور به خانواده اش مورخ ۱۲۶۵ق
- ۲۰۱ . ۴۹. استفتاء در باب فروش املاک موقوفه مرحوم سردار مورخ ۱۲۶۷ق
- ۲۰۴ . ۵۰. مصالحه‌نامه ماترک عزت نساء خانم دختر مهدی قلیخان مورخ ۱۲۷۳ق
- ۲۰۸ . مصالحه‌نامه آبادیهای موقوفه حسین خان سردار بر حسن خان و اولاد ذکور ایشان مورخ ۱۲۷۵-۱۲۷۹ق
- ۲۱۶ . فرمان ناصرالدین شاه قاجار در باب منصب یوزباشیگری محمد حسین خان سردار مورخ ۱۲۷۹ق
- ۲۲۰ . ۵۳. مصالحه‌نامه حل اختلاف اهالی ولزجرد و شارد (شارین) مورخ ۱۲۸۰ق
- ۲۲۳ . ۵۴. گزارش وضعیت پنج روستای سردار... مورخ ۱۲۸۵ق
- ۲۲۵ . ۵۵. مصالحه‌نامه در باب منافع قریه خرم‌آباد دشتی مورخ ۱۲۸۹ق
- ۲۲۹ . ۵۶. حواله دیوانی آقا باقر ارباب در وجه پاشا خان و رضا قلیخان مورخ ۱۲۹۸ق
- ۲۳۲ . ۵۷. حواله دیوانی امین السلطان در وجه مهدیقلی خان مورخ ۱۲۹۸ق
- ۲۳۵ . ۵۸. حواله دیوانی رضا قلی بیگ فراشبازی در وجه پاشا خان مورخ ۱۲۹۹ق
- ۲۳۸ . ۵۹. حواله دیوانی امین السلطان در وجه پاشا خان مورخ ۱۲۹۹ق
- ۲۴۰ . ۶۰. حواله دیوانی اولاد سلطان نعیم میرزا مورخ ۱۲۹۹ق

- ۲۴۳ . ۶۱. حواله دیوانی مؤتمن السلطنه در وجه شاهزاده خانم ... مورخ ۱۳۰۲ ق
- ۲۴۶ . ۶۲. حواله دیوانی در وجه میرزا محمدعلی مستوفی مورخ ۱۳۰۳ ق
- ۲۴۹ . ۶۳. استشهاد در باب تعلق قریه خرم آباد به شاهزاده خانم مورخ ۱۳۰۳ ق
- ۲۵۲ . ۶۴. اجاره مالیاتی نهاوند در سال ۱۳۰۶ ق مورخ ۱۳۰۶ ق
- ۲۵۷ . ۶۵. رسید دریافت مبلغ ۴۰ تومان از میرزا احمدخان پورسردار مورخ ۱۳۱۲ ق
- ۲۵۹ . ۶۶. مصالحه نامه منافع ۴ قریه به ورثه محمدامین خان مورخ ۱۳۲۳ ق
- ۲۶۲ . ۶۷. مصالحه نامه سهراب خان صمصام نظام مورخ ۱۳۳۶ ق
- ۲۶۷ . ۶۸. عقدنامه آقا میرزا حسن خان پورسردار و اختر خانم مورخ ۱۳۳۹ ق
- ۲۸۱ . ۶۹. مصالحه نامه ۴ آبادی در نهاوند محمدعلی خان امیراکرم مورخ ۱۳۳۷ ق
- ۲۸۶ . ۷۰. رسید عرضحال فضلعلی خان سرداری مورخ ۱۳۱۲ ق
- ۲۸۸ . ۷۱. رسید عرضحال فضلعلی خان سرداری مورخ ۱۳۴۰ ق
- ۲۹۰ . ۷۲. رسید عرضحال فضلعلی خان سرداری مورخ ۱۳۴۰ ق
- ۲۹۲ . ۷۳. رسید عرضحال فضلعلی خان سرداری مورخ ۱۳۴۰ ق
- ۲۹۴ . ۷۴. رسید عرضحال فضلعلی خان سرداری مورخ ۱۳۴۰ ق
- ۲۹۶ . ۷۵. رسید عرضحال فضلعلی خان سرداری مورخ ۱۳۵۲ ق
- ۲۹۸ . ۷۶. رسید عرضحال فضلعلی خان سرداری مورخ ۱۳۵۲ ق
- ۳۰۱ . ۷۷. پیوست: صورت کتابچه حدودات طوایف های مهکی مورخ ۱۳۴۰
- ۳۲۳ . ۷۸. نمایه ها
- ۳۴۷ . ۷۹. برخی عکس ها و مُهرها

پیشگفتار

«اسناد سردار» مجموعه‌ای اختصاصی است متعلق به مهندس همایون پورسردار، از بازماندگان خاندانی بزرگ و ایران دوست، که آن را همراه کتابخانه ارزشمند خود به مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی (مرکز پژوهش‌های ایرانی و اسلامی) اهداء کردند. آقای مهندس پورسردار طی سالیان دراز، با عشق و علاقه خاص، این اسناد را از این گوشه و آن گوشه، گردآورده و این مجموعه را از گزند حوادث روزگار نگاه داشته است. این اسناد بر بخشی از تاریخ سرزمین ما روشنی می تاباند و انتشار آن، می تواند کمترین حدّ حقگزاری نسبت به اهداکننده بزرگوار تلقی گردد.

حسین خان سردار قاجار قزوین و برادرش حسن خان سردار معروف به سارواصلان (شیرزرد) دو همدل و هم‌رزم و ایران دوست بودند که در دوره‌ای از تاریخ میهن ما نقش چشمگیر داشتند. این دو سردار دلیر و جانباز، عمر خویش را، دوشادوش عباس میرزای قاجار در دفاع از ایران به سر آوردند.

در پاره‌ای از تحقیقات، احوال حسین خان و حسن خان سردار قاجار قزوین که آنها را به سبب اقامت طولانی در ایروان (۱۲۱۹-۱۲۴۳ق)، با شهرت «سردار ایروانی» هم می شناسند، با خاندان دیگری، در همین زمان، با نسبت قاجار و القاب و مناصب مشابه، درهم آمیخته‌اند؛ درحالی که مثنی سیاسی و کوشش در راه حفظ حدود و ثغور ایران، در این دو خاندان، بسیار متفاوت بوده است. چندان که می توان گفت آمیختگی احوال ایشان، موجب جفا به مرتبت وطن دوستی و خلوص دو سردار قاجار قزوین شده است، زیرا محمد خان زیاد اوغلی قاجار سردار ایروانی (وفات: ۱۲۵۵ق) و فرزندش محمد حسن خان سردار ایروانی یا خان باباخان (وفات: ۱۲۷۱ق) در قضیه ایروان، با روس‌ها دلبستگی‌هایی داشته و آن دولت را به تصرف ایروان تشویق می کرده‌اند.

اسناد حاضر، نکات چشمگیری را روشن می کنند: نخست اینکه پدر حسین خان و حسن خان سردار قاجار قزوین، بی گمان بهرام (بایرام) قلی بیگ قاجار بود، نه

محمدخان قاجار ایروانی فرزند حسن علی خان قاجار زیدلوی ایروانی. موضوع دیگر، نام فرزندان دو خاندان است که به سبب همان اشتباه نخست، موجب آمیختگی در شرح احوال آنان شده است^۱، موضوع سوم، موقوفات و برخی کارهای نیک دو خاندان است: موقوفات حسین خان و حسن خان سردار منحصربه قزوین، ایروان و کربلا بود، اما خاندان دوم (محمدخان و فرزندش) را به قنات سردار (= آب سردار)، باغ سردار^۲ و حمام سردار در تهران می شناسند که به دست محمدخان ایروانی و پسرش محمدحسن خان سردار ایروانی خان باباخان ساخته شد، نه حسین خان و حسن خان سردار و این موضوع، تاکنون در نظریه برخی پژوهشگران در هاله ای از ابهام بوده است^۳ موضوع دیگر، حاکمیت محمد حسن خان سردار ایروانی پسر محمدخان ایروانی بر کرمان است که به اشتباه تصور می رفت مقصود، حسن خان سردار قاجار قزوین فرزند بهرام قلی بیگ بوده است^۴.

چنین به نظر می رسد که حسین خان و حسن خان سردار، شرحی از احوال خود ننوشتند، یا دست کم تاکنون چنین سندی به دست نیامده است. با این همه، شماری از محققان، با تکیه بر منابع دوره قاجاری، شرحی از احوال و فعالیت های آن دو به دست داده اند، همچون محمدعلی بامداد، سید محمد علی گلریز، پرویز ورجاوند، سید محمد دبیرسیاقی، تقی افشاری و مریم ارجح.

اکنون مناسب می بینم نوشته خانم مریم ارجح در باب حسین خان سردار را در اینجا نقل کنم، البته با حذف نکاتی که در آغاز بدان اشاره کردم و اضافات نگارنده که در [] مشخص نموده ام:

منابع موجود وفات حسین خان سردار فرزند [بهرام قلی بیگ قاجار] را در ۱۲۴۵ ق و در ۹۰ سالگی گزارش کرده اند، بنابراین تاریخ تولد او ۱۱۵۵ ق خواهد بود. حسین خان از طایفه قوئلوسست، و زمانی که فتحعلی شاه قاجار با شهرت باباخان حکمران فارس بود، حسین خان با منصب یوزباشی در خدمت وی بوده است. پس از کشته شدن آقامحمدخان قاجار در ۱۲۱۲ ق، فتحعلی شاه [بعدی] به همراهی حسین خان سردار

۱. در باب تمایز این دو خاندان نک: سعادت نوری، حسین، مجله وحید، س ۴، ش ۱، ص ۳۳.
۲. قنات سردار - کوچه باغ سردار، کوچه سرداری - حمام سردار (تماماً در مجاور سه راه امین حضور، خیابان عین الدوله می باشد). سیدجلال الدین تهرانی، نیزنک: انوار، عبدالله، باغ سردار، در کتاب تهران / ص ۵۵.
۳. همان، ص ۴۶، متولی این موقوفات در تهران با فرزندان محمد حسن خان سردار ایروانی یا خان باباخان بود که خود تأییدی بر این ادعاست؛ نک: مجموعه اسناد سیدجلال الدین تهرانی، به شماره ۴۵۴۸۲/۳، کتابخانه آستان قدس رضوی.
۴. همان، ص ۴۲، نیزنک: فرماندهان کرمان، تألیف یحیی احمد کرمانی با مقدمه باستانی پاریزی.

و ۶۰۰ تن از نیروهایش برای رسیدن به حکومت شاهی به جانب تهران حرکت کرد که به پیروزی او انجامید. فتحعلی‌شاه پس از این پیروزی و در همان سال، حسین‌خان سردار که دارای منصب قوللرآقاسی (رئیس غلامان شاهی) بود او را مأمور دفع برخی اغتشاشات کرد. در ۱۲۱۵ق، حسین‌خان به فرمان فتحعلی‌شاه در چندین عملیات جنگی در خراسان حضور یافت و رشادت نشان داد. از آن میان به محاصره شهرهای سبزواری و نیشابور باید اشاره کرد. در همان سال، حسین‌خان به عباس میرزای قاجار پیوست تا امور مربوط به آذربایجان را انتظام بخشند. در ۱۲۱۷ق، حسین‌خان به حکومت نیشابور و سرداری ولایات خراسان منصوب گردید. او در ۱۲۱۸ق، توانست قلعه مشهد را تصرف کند و نادر میرزا پسر شاه‌رخ‌شاه افشار را - که پس از قتل آقامحمدخان و با مساعدت افغانان بر خراسان مستولی شده بود - دستگیر و به تهران فرستاد و [سپس به دستور شاه کشته شد]. در همین سال از سوی شاهزاده محمدولی میرزا، حاکم خراسان، با ایل تگه را منهزم و شکست داد. در ۱۲۲۱ق، فتحعلی‌شاه، حسین‌خان سردار قاجار قزوین را که در خراسان به خدمت اشتغال داشت به تهران فراخواند و سپهسالاری و بیگلربیگی خطه مهم در ایروان را به او واگذاشت و از این تاریخ و به سبب طولانی شدن مأموریت او در ایروان، حسین‌خان سردار قاجار قزوین به سردار ایروانی نیز شهرت یافت. [می‌توان گفت فصل مفصل و چهره درخشان حسین‌خان سردار در راه مبارزه با متجاوزان به این آب و خاک، از این تاریخ به بعد آشکارتر می‌شود].

بدین شرح که حسین‌خان با پیوستن به عباس میرزا نایب‌السلطنه (فرزند فتحعلی‌شاه قاجار) مأمور جنگ طولانی با روسیه در ایروان به آن خطه شده است. عباس میرزا نخست: مهدی‌قلی‌خان قاجار را در ۱۲۱۹ق، با شش هزار سوار مسلح مأمور ایروان کرد تا از دست‌اندازی سیسیانوف به قلعه ایروان جلوگیری بعمل آورد. وقایع و دسیسه‌های بعدی که در آنجا رخ داد، حسین‌خان سردار مأمور ایروان شد. نخستین مأموریت حسین‌خان در ایروان به سال ۱۲۲۱ق مصادف شدن آن با اتحاد مردم دربند و مصطفی‌خان شیروانی، از امرای قاجار با روسیه است که حسین‌خان و نیروهای تحت امرش به فرمان عباس میرزا مأمور شکستن این اتحاد شد و او توانست مصطفی‌خان را دستگیر کند. فتحعلی‌شاه به جهت اهمیت موضوع ایروان در ۱۲۲۲ق، حسن‌خان سردار قاجار قزوین معروف به ساوی اصلان (شیرزرد) برادر حسین‌خان سردار را با نیروهایی از لشکریان به یاری حسین‌خان سردار فرستاد. در این موقع گودوویچ سردار سپاه روس وارد ایروان شد و حسین‌خان با لشکریان ایروان به مقابله وی شتافتند اما نتوانست به پیروزی دست یابد. در ۱۲۲۴ و ۱۲۲۵ق نیز

حسین خان در جنگ با سپاهیان روس شرکت کرد که به شکست روسها انجامید. در ۱۲۲۹ ق مجدداً روس‌ها به ایروان حمله کردند که حسین خان با کمک مردم ایروان و جمعی از علماء توانست روس‌ها را شکست دهد و بر پیروزی‌های خود بیفزاید. حسین خان سردار در نبرد عباس میرزا قاجار با عثمانی‌ها و تصرف شهر بایزید او را همراهی کرد و پس از پیروزی، عباس میرزا او را به مسجد جامع شهر بایزید فرستاد تا به نام فتحعلی شاه خطبه خوانده شود. پس از این واقعه، حسین خان به جنگ سلیم میرزا، فرمانده عثمانی مأموریت یافت. در این نبرد هم پیروزی با نیروهای ایرانی رقم خورد. جنگ بعدی حسین خان به همراه عباس میرزا در نبرد توپراق قلعه با عثمانیها است که به شکست سپاهیان عثمانی انجامید.

از برخی اخبار زمینه‌ساز دوره دوم جنگهای ایران و روس که بگذریم، حسین خان سردار در ۱۲۴۱ ق به دستور عباس میرزا با نیروهای روس جنگید، اما در ۱۲۴۲ که پاسکویچ به ایروان حمله کرد، وی در قلعه ایروان ماند و برادرش حسن خان، با سپاه بزرگی در خارج از قلعه به مقابله با سپاه روس به نبرد پرداخت.

منابع نشان می‌دهد حسین خان تا ۱۲۴۳ ق، سردار ایروان بوده است. در این موقع، به علت انصراف شجاع السلطنه از حکومت خراسان و اختلاف فرزندان او به ناچار فتحعلی شاه، حسین خان را به سرداری خراسان منصوب کرد و او و برادرش حسن خان ساری اصلان را مأمور انتظام امور خراسان نمود. او تا ۱۲۴۵ ق، سردار خراسان بود و در این سال به حکومت چهارمحال بختیاری منصوب شد و در همین سال حسین خان، ۵ سال پیش از فوت فتحعلی شاه قاجار، دیده از جهان فرو بست. از این شرح احوال اجمالی دانسته شد که حسین خان سردار از فرماندهان قدرتمند ناحیه مرزی ایروان به شمار می‌آمد که هیچگاه در اراده وطن دوستی او خلل پیش نیامد و بنابر گزارش برخی پژوهشگران در دوره حکومت او مردم حوضه مأموریتش، بدون دشمنی و درگیری در کنار هم زندگی می‌کردند. نکته قابل ذکر در مسئله ایروان و پس از قرارداد ترکمن چای این است که به سبب رشادت حسین خان و حسن خان در مقابل نیروی روس، چنانکه در ماده ۱۲ قرارداد ترکمن چای به صراحت ذکر شده این دو سردار از تعلقات ملکی خود در آنجا محروم شده‌اند. در حالی که مطابق ماده ۱۲ قرارداد ترکمن چای که در سال ۱۲۴۵ ق بین دو دولت ایران و روسیه بسته شد. افرادی که در دو طرف رود ارس املاکی داشتند سه سال مهلت یافتند تا آن را به فروش و معاوضه املاک خود اقدام کنند ولی دولت روسیه حسین خان و برادرش حسن خان سردار را به سبب عدم سازش و پایداری که در مقابل با سپاهیان روس از خود بروز

دادند، از امتیاز این عهدنامه مستثنی کرد و در حقیقت املاک آنان را مصادره نمود؛
[برای نشان دادن مقام وطن دوستی این دو برادر عیناً ماده ۱۲ قرارداد ترکمن چای را
نقل می‌کنم:

فصل دوازدهم: دولتین علیتین معاهدتین بالاشتراک در منفعت تبعه
جانبین، قرارداد می‌کند که برای آنهایی که مابین خود به سیاق واحد در دو
جانب رود ارس املاک دارند، موعدی سه ساله مقرر نمایند تا به آزادی در بیع
و معاوضه آنها قدرت داشته باشند، لکن امیراطور ممالک روسیه از منفعت
این قرارداد در همه آن مقداری که به او متعلق و واگذار می‌شود، سردار سابق
ایروان حسین خان و برادر او حسن خان و حاکم سابق نخجوان کریم خان را
مستثنی می‌سازد.»[

جالب است که به شهادت اسناد حاضر در این مجموعه، امروز می‌توان مشخصات
این تعلقات ملکی خریداری شده سرداران را در ایروان باز بشناسیم. مهم‌تر آنکه
بیشتر آن‌ها از جانب این سرداران به ساخت مسجد، مدرسه، کتابخانه و یا مصارف
در عتبات عالیات اختصاص یافته، به عبارت دیگر وقف شده است. باید گفت
به سبب این رفتار ظالمانه دولت روسیه، فتحعلی شاه قاجار به پاس خدمات این
سرداران، چندین آبادی در قزوین و پیرامون آن را به حسین خان و حسن خان سردار
واگذار کرد که بخشی از درآمد حاصل از آن برای امرار معاش آنان و بازماندگان
اختصاص یافت و بخشی دیگر به صورت موقوفه درآمد و هم‌اکنون نیز باقی است و
دارای متولیان منصوص است که از آن میان: مسجد و مدرسه سردار، قنات سردار،
حمام سردار و آب سردار در قزوین را می‌توان نام برد که اسناد مربوط به این موقوفات
را در این مجموعه پیش‌رو ملاحظه می‌فرمایید.

فرزندان حسین خان سردار قاجار قزوین

از مفاد اسناد شماره ۳۷، ۴۰، ۵۰ در این مجموعه برمی‌آید که حسین خان (فرزند بهرام
قلی بیگ قاجار) دارای هشت فرزند بوده است به اسامی زیر:

۱. مهدقلی خان، فرزند ارشد حسین خان است که در ۱۲۲۷ق به دنیا آمده و فوت او
پیش از ۱۲۸۰ق رخ داده است. به استناد عقدنامه شماره ۲۷ مجموعه حاضر در غره

۵. ارجح مریم، حسین خان سردار، دانشنامه جهان اسلام، ۱۳۸۸ش، ج ۱۳، ص ۴۱۹-۴۲۱.

ربیع‌الثانی ۱۲۳۴ق با سلطان جهان خانم (یا شیرین جان خانم تولد او ۱۲۳۰ق - فوت پیش از ۱۲۸۰ق)، از دختران فتحعلی شاه ازدواج نموده است. براساس نوشته مهدی بامداد (۲۴۹/۶) وی در دوره پادشاهی ناصرالدین شاه، غلام پیشخدمت بود و در سال ۱۲۶۸ق به سمت یوزباشیگری غلامان مأمور کرمان شدند. مهدیقلی خان مطابق سند ۵۵ این مجموعه دارای ۷ فرزند می‌باشد: (حسین خان یا) محمدحسین خان یوزباشی مشهور به آقا سردار (برابر شجره‌نامه مندرج در کتاب کاروان عمرتنظیم شده توسط اسفندیار بزرگمهر^۶ که نسبت مادر و مادربزرگش به حسن خان سردار (برادر حسین خان سردار) می‌رسد. فرزندان آقاسردار: اکبرخان سرداری، احمد سرداری (منتصرالدوله، پورسردار پدر بزرگ مهندس پورسردار^۷)، لطفعلی خان یاور، حسنعلی خان، محمودخان معروف به پاشاخان، رضاقلی خان، علیقلی خان، عزت نساء خانم همسر نوره خان^۸)، ۲. علیقلی خان، ۳. محمدقلی خان، ۴. جعفرقلی خان، ۵. فتحعلی خان، ۶. مصطفی قلی خان، ۷. حیدرقلی خان، ۸. الله قلی خان

چنانکه گفتیم یکی از فرزندان حسین خان یا محمدحسین خان سرداری معروف به آقا سردار، احمد سرداری ملقب به منتصرالدوله (پورسردار)^۸ است. اسفندیار بزرگمهر او را مردی دانشمند و ادیب یاد کرده است. منتصرالدوله در ۱۲۵۳ متولد و در ۱۳۲۹ ش وفات یافت. آرامگاه او در امامزاده عبدالله شهرری است. همسر او حمیده شیبانی (شاعره) دختر فتحعلی خان شیبانی است. از فرزندان او میرزا حسن خان پورسردار متولد ۱۲۷۸ش را می‌توان نام برد که به موجب عقدنامه شماره ۶۸ در ۲۲ ذی‌قعدة ۱۳۳۹ق با اخترخانم دختریحیی خان معاون همایون پاشائی ازدواج کرده است. فوت او در ۱۳۴۸/۰۶/۱۷ش رخ داده و مزارش در امامزاده عبدالله شهرری است. از جمله فرزندان ذکور میرزا حسن خان پورسردار، مهندس همایون پورسردار متولد ۱۳۱۱/۱۰/۲۲ش می‌باشد که مجموعه حاضر مرحمتی اوست^۹.

در پایان شرح احوال حسین خان سردار قاجار قزوین و به دست دادن اسامی فرزندان، نوادگان و دیگر بازماندگان او، برای متمایز ساختن خاندان و فرزندان حسن علی خان ایروانی با حسین خان سردار قاجار قزوین، اشاره‌ای کوتاه در اینجا ضرور می‌رسد:

۶. اسفندیار بزرگمهر، متولد ۱۳ شهریور ۱۲۹۴. وفات ۱۳۷۰/۱۱/۵ش. پدرش دکتر یوسف (علیم‌السلطنه) بوده است.

۷. بزرگمهر، اسفندیار، کاروان عمر (سرگذشت خودنوشت) / تهران: سخن، ۱۳۸۲ش، صفحه آغازین و ۹.

۸. همان، ص ۱۰، منتصرالدوله از خانواده مادری اسفندیار بزرگمهر است.

۹. در باب احوال مهندس همایون پورسردار نک: مجیدی، فرشته، کتابخانه‌ها و مجموعه‌های اهدایی به مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی، ردیف سال ۱۳۹۱ش.

حسن علی خان قاجار زیادلوی (زیاد اوغلو) ایروانی دارای ۴ فرزند بوده است به نامهای علی خان، محبعلی خان، محمدعلی خان و محمدخان؛ این محمدخان سردار ایروانی که به اشتباه پدر حسین خان سردار قاجار قلمداد شده است نیز دارای فرزندی بوده از جمله محمدحسن خان سردار ایروانی خان باباخان که شرح احوال او نیز گاه با حسن خان سردار قاجار قزوین فرزند بهرام قلی بیگ قاجار خلط و به هم آمیخته شده است.^{۱۰}

حسن خان سردار قاجار قزوین سارو اصلان

چنانکه معلوم می شود احوال حسین خان و حسن خان سردار قاجار در دوران نظامی کمابیش مشترک بوده و با وجود این، مهدی بامداد شرح حال نسبتاً مفصل و مستقلی از حسن خان سردار به دست داده که نقل آن را، با حذف برخی موارد بهم آمیختگی با احوال خان باباخان و نیز اضافه کردن بعضی نکات از سوی نگارنده در اینجا سودمند می بیند.

[تاریخ تولد حسن خان یا محمدحسن خان سردار قاجار قزوین ملقب به سارو اصلان به معنای شیرزرد فرزند (بهرام یا بایرام قلی بیگ قاجار بر ما معلوم نیست اینقدر می دانیم که او برادر کوچک تر حسین خان سردار است)] حسن خان از سرداران و فرماندهان رشید ایران بوده است، که می توان او و برادر بزرگش حسین خان سردار قاجار قزوین را^{۱۱} در حد خود از مفاخر ایران محسوب نمود و نباید زیاد از اوضاع ایران مأیوس بود. گاه به گاهی چنین افراد و فرماندهانی ایران داشته است. حسین خان و حسن خان، دو برادر، کسانی هستند که به موجب ماده ۱۲ منحوس ترکمن چای (شعبان ۱۲۴۳ق) بنابر امر امپراطور روس (نیکلای اول) از کلیه دارایی و املاک خود در ایروان بکلی محروم شدند...

در سال ۱۲۱۹ق. که روس ها خیال تسخیر ایروان را داشتند جعفر قلیخان دنبلی نیز به آنان پیوست و با عده سوار و پیاده خود که ده هزار نفر قلمداد کرده اند مصمم

۱۰. سعادت نوری، حسین، محمدحسن خان ایروانی یا خان باباخان، مجله وحید، س ۴، ش ۱، ص ۲۳، ۲۷-۲۸.

۱۱. به واسطه مقاومتی که در مقابل روس ها از خود نشان داده اند و با هر قدر کوششی که روس ها به عمل آوردند که این دو برادر مانند سایر خوانین قفقاز با آنها سازش نموده تا اینکه از تمام تعرضات و خسارات مصون بمانند آنان راضی به خیانت به مملکت خود نشدند. روس ها را چهار ماه تمام برای تسخیر ایروان معطل نمودند.

به شیخون زدن به اردوی ایران شد، حسن خان که در آن ایام منصبش یوزباشی غلامان و معاونت برادرش را داشت در این موقع دیده‌بانی اردورا عهده‌دار بود، از قصد جعفرقلی خان آگاه شده، مراتب را گزارش داد و قرار شد که اردورا در جای بلندی قرار داده و کاملاً مراقب جریان امر باشند و بواسطه این خدمت حسن خان، اردو از مهلکه نجات یافت و بعد به موقع به تعقیب اردوی روس پرداختند. حسین خان و حسن خان از سال ۱۲۱۸ ق. تا سال ۱۲۴۳ ق، اغلب سالها مشغول مبارزه با روسها بوده‌اند.

در سال ۱۲۲۱ ق. چون ایروان در معرض خطر و تجاوز روسها قرار گرفته بود، حسین خان قاجار قزوین^[۱] به سرداری ایروان تعیین شد. در سال بعد ۱۲۲۲ ق، حسن خان که در این تاریخ بجای برادر قوللر آقاسی باشی (رئیس غلامان) فتحعلی شاه بود، دولت او را نیز برای معاضدت برادر خود و محافظت ایروان روانه آنجا نمود. در سال ۱۲۲۳ ق، که لشکر روس به سرداری کداویچ برای گرفتن ایروان یورش برد، حسن خان به اتفاق جمعی از سرکردگان دیگر ایران که مستحفظ شهر بودند به مدافعه پرداخته و جنگی سخت درگرفت و چون این بار روس‌ها نتوانستند کاری از پیش ببرند، بناچار ژنرال کداویچ با بقیه السیف لشکر خود به گرجستان بازگشت نمود. پس از بازگشت به سبب شکست در ایروان مغضوب و به دربار امپراطور احضار شد و ترومسوف بجای او به سرداری گرجستان تعیین گردید. در سال ۱۲۳۶ ق، که حُکام عثمانی به حدود شمال غربی ایران تجاوزاتی کرده و می‌خواستند که چه‌ریق را ضمیمه خاک عثمانی نمایند، حسن خان سردار به جنگ آنان رفته، فتوحات درخشانی در خاک عثمانی کرد و چندین شهر و اسراء و مهمات زیادی از عثمانیها گرفت و تلفات زیادی به آنان وارد آورد. در سال ۱۲۳۷ ق، عده‌ای از پاشایان معتبر دولت عثمانی با هفتاد هزار نفر سپاهی برای پس گرفتن شهرهایی که در سال گذشته لشکریان ایران به غلبه تصرف و تصاحب نموده بودند، بطرف مرزهای ایران مأمور فرستاده شدند. عباس میرزا نائب السلطنه والی آذربایجان برای نبرد با آنان شتافت و از تهران نیز الله‌یار خان دولوی قاجار (آصف الدوله) با ده هزار پیاده و سوار به یاری نائب السلطنه فرستاده شد با اینکه دولت ایران در ابتداء از در صلح وارد شد و خیال جنگ نداشت؛ ولی فرماندهان عثمانی نپذیرفتند تا اینکه جنگ سختی درگرفت و غلبه با لشکر ایران شد. در این میانه درخواست صلح گردید و میرزا محمدتقی آشتیانی (قوام الدوله) از طرف دولت ایران برای قرار مصالحه مأمور شده به ارزنة الروم رفت. در این جنگ حسن خان سردار قاجار قزوین^[۱] از فرماندهان و سرکردگان مهم سپاه ایران بود و چون رشادت و جلاذتی از خود ظاهر ساخته بود ملقب به ساری اصلان گردید.

ساری یا سارو اصلان کلمه ترکی و به معنی شیرزرد می باشد و الحق این مرد شجاع و وطن خواه قابل لقب مزبور بوده است. در سال ۱۲۴۰ هـ. ق. که روس ها برخلاف حقیقت بلکه بهانه های^{۱۲} از ایران می گرفتند و مدعی بودند که بالغلو - گونی و دریاچه کوکچه واقع در حدود ایروان جزو متصرفات آنها است^{۱۳} مذاکراتی بین طرفین به عمل آمد و حسن خان سردار سارو اصلان را برای مذاکره در این باب و معلوم کردن حقیقت امر از ایروان خواسته شد و آمد و جداً با دعاوی روسیه مخالفت ورزید و اظهارات آنها را که جز بهانه جوئی چیز دیگری نبود بکلی رد کرد. ولی روس ها منتظر نتیجه مذاکره نشده و قبلاً جاهایی که مورد ادعایشان بود به مصداق الحکم لمن غلب متصرف شدند. حسن خان در جنگ روس و ایران (۱۲۴۱-۱۲۴۳ ق.) از فرماندهان و سردارانی است که به وظیفه سربازی خود عمل نمود و تا آخرین ساعت با روس ها جنگید و تسلیم دشمن نگردید. و در اغلب جبهه های جنگ با روس ها مشغول به نبرد بود. حسن خان سارو اصلان در سال ۱۲۴۲ ق. به اتفاق مصطفی خان شیروانی و حسین خان شکی تا نزدیکی تفلیس برای گرفتن آن هجوم بردند. در این جبهه هم با مقاومت شدید و جنگ سخت با روس ها روبرو شدند و مجبور به عقب نشینی گردیدند.

ژنرال دویچ یکی از سرداران روس در جنگ روس و ایران در سال ۱۲۴۲ ق. برای گرفتن سردار آباد ایروان هجوم برد و بواسطه مقاومت بسیار شدید حسن خان سردار، نتوانست کاری از پیش به برد ناچار گردید به تالین که در ۳۶ کیلومتری ایروان واقع بود بازگردد. چندی بعد روس ها از اوچ کلیسیا به عزم شبیخون به اردوی حسن خان سردار ریختند. حسن خان سارو اصلان چون از قضیه کاملاً با خبر بود، به این جهت هنگامی که روس ها به چنین اقدامی دست زدند. بسیاری از آنان کشته و اسیر گردیدند و این بار هم در مقابل ایستادگی سخت سارو اصلان فتح و پیروزی نصیب آنان نگردید؛ به ناچار از محاصره ایروان گذشته عزم نخجوان کردند. در سال ۱۲۴۳ ق. نائب السلطنه او را برای نگهداری قلعه سردار آباد ایروان فرستاد؛ پاسکیویچ آنجا را محاصره نمود و قلعه در شرف سقوط بود؛ که حسن خان برای اینکه گرفتار دشمن نشود، از شکاف دیوار قلعه بیرون آمده به ایروان رفت. پاسکیویچ پس از گرفتن سردار آباد به طرف ایروان شتافت و به تسخیر آن پرداخت و پس از ۱۲ شبانه روز جنگ سخت، سرانجام ایروان را بگرفت و حسن خان سارو اصلان این بار گرفتار و اسیر گردید. پاسکیویچ سارو اصلان و میرزا محمود خان مقصدولوی استرابادی و حمزه خان انزلی را تحت الحفظ به

۱۲. نظریه‌بانه گرفتن گرگ از بره.

۱۳. مقدمات جنگ دوم بین روس و ایران.

تفلیس روانه نمود. پس از اتمام عمل و بستن عهدنامه ترکمانچای (۵ شعبان ۱۲۴۳ق.) به موجب فصل ۱۲ آن، اسرای طرفین آزاد شدند، از آن جمله حسن خان سردار سارو اصلان بود، که پس از آزادی به ایران آمد و مرجع مشاغل مهمه گردید.

در سال ۱۲۴۳ق. که حسنعلی میرزا شجاعالسلطنه برای قضایای جنگ روس و ایران به تهران خواسته شد، که به سمت آذربایجان اعزام گردد، نامبرده در غیاب خود ایالت خراسان را به پسر بزرگ خویش هلاکومیرزا ملقب به بهادرخان و حکومت سبزووار را به پسر سوم خود ارغون میرزا واگذار کرد، سپس به سمت تهران رهسپار گردید. چندی نگذشت که به تفتین خوانین خراسان، میان دو برادر سخت بهم خورد و برضد یکدیگر به نزاع برخاستند و فتنه‌ای بی‌موقع در خراسان ایجاد گردید. در این سال فتحعلی شاه برای انتظامات آن حدود، حسین خان و حسن خان سردار را به خراسان فرستاد و تا سال ۱۲۴۵ق. حکومت و ریاست آنان در آنجا ادامه داشت. پس از ورود به مشهد، چون رضاقلی خان ایلخانی بسیار مقتدر گرد زعفرانلو، از در مخالفت و ضدیت درآمد، حسین خان با محمدخان پسر اسحق خان قرائی برعلیه رضاقلی خان حاکم قوچان سازش کرد، محمدخان را با حسن خان سارو اصلان برادر خود و شش هزار نفر لشکری برای دفع او که برنیشابور - چناران و رادکان نیز - تسلط کامل پیدا کرده بود فرستاد. در این لشکرکشی علاوه بر اینکه سرداران ابروانی کاری از پیش نبردند، اختلال امور خراسان افزایش یافت و محمدخان قرائی که تا دیروز موافق و مؤلف سرداران بود و اینان به وی خیلی امیدوار بودند، بنای مخالفت را با آنان گذاشت و جمعی از خوانین درجه دوم را هم با خود همدست و همداستان نمود و از طرف دیگر رضاقلی خان ایلخانی، زعفرانلو که بزرگترین و مهم‌ترین مخالف سرداران در خراسان بود، عریضه‌ای به فتحعلی شاه نوشته و در آن تذکر داده بود که در صورتی که شاه یکی از شاهزادگان را به حکومت تعیین و گسیل دارد، همگی از وی اطاعت خواهند نمود. فتحعلی شاه به این جهت و علل ناگزیر شد که حسین خان و حسن خان را به تهران احضار و به جای آنان فرزند نوزدهم خود احمدعلی میرزا را به وزارت میرزا موسی نائب رشتی به حکومت خراسان منصوب و اعزام دارد. پس از این انتصاب هر دو برادر به تهران آمدند. حسین خان به حکومت فریدن و چهارمحال بختیاری تعیین گردید و لکن حسن خان از بیم مؤاخذه شاه از میان راه، عازم عتبات (بین‌النهرین عراق) شد^{۱۴}.

۱۴. بامداد، مهدی. شرح حال رجال ایران / تهران: ج ۱، ص ۳۲۹.

حسن خان سردار مطابق سند شماره ۴۵ این مجموعه، در ۴ شنبه ماه رجب ۱۲۵۶ ق از عتبات عالیات به قزوین بازگشته و از مقامات و مناصب او، بعد از ۱۲۵۶ ق چیزی نمی دانیم.

فرزندان حسن خان سردار قاجار قزوین

به عکس برخی منابع که حسن خان را بلاعقب نوشته و یا با فرزندان محمدحسن خان (خان باباخان) سردار خلط کرده‌اند، از جمله بامداد در شرح حال رجال ایران، مطابق سند شماره ۵۱ مجموعه حاضر، او دارای ۹ فرزند پسر و دختر بوده است به اسامی زیر:

۱. مصطفی قلی خان ۲. نصرالله خان ۳. شکرالله خان ۴. حبیب الله خان ۵. خان باباخان
۶. رحمت الله خان ۷. عباسقلی خان ۸. شوکت خانم ۹. ربابه خانم

برای رفع برخی ابهامات، در همین جا ضرورتاً نام فرزندان محمدحسن خان سردار ایروانی (خان باباخان)^{۱۵} فرزند محمدخان را نیز برای آگاهی خواننده این متن ذکر می‌کند: عبدالله خان، محمدخان، یوسف خان، ابوالفتح خان، عبدالحسین خان کفیری فخرالملک (ناصرالسلطنه)^{۱۶} که بعد از فوت پدر، وی مورد تفقد ناصرالدین شاه قرار گرفتند و با توجه به سوابق خدمت خود به دریافت خلعت و مواجب نایل آمدند. ابوالفتح خان در زمان حکومت مسعود میرزا ظل السلطان به ریاست قشون اصفهان منصوب گردید و ابتدا صارم الدوله و سپس سردار اعظم لقب گرفت. وی کسرا نیل خانم افتخارالدوله خواهر اعیانی ظل السلطان را که بعد لقب بانو عظمی به او داده شد، به حباله نکاح درآورد. ثمره این ازدواج چندین فرزند بود و یکی از پسرها به نام قهرمان میرزا با شوکت السلطنه دختر ظل السلطان ازدواج کرد و ابوالفتح قهرمان (سردار اعظم پسر قهرمان میرزا است)^{۱۷}.

موقوفات و آثار و بناهای خیریه حسین خان و حسن خان سردار در قزوین، ایروان و کربلا

بسیار جالب است که بدانیم، با دقت در اسناد حاضر، تمامی تعلقات ملکی اعم

۱۵. همسر محمد حسن خان، خواهر ابوبینی محمد شاه و اسمش به رخساره خانم ملقب، و لقبش فخرالدوله بود (سرگذشت مسعودی، ص ۱۹۸).

۱۶. همسر فخرالملک: فخرالدوله در ۲۰ جمادی الاولی ۱۲۹۰ درگذشت.

۱۷. سعادت نوری، حسین، ص ۲۳-۲۷؛ نهانی، سید جلال الدین، مجموعه اسناد آستان قدس رضوی، شماره ۴۵۲۸۲/۳.

از خرید و واگذاری و وقفی این دو برادر یعنی حسین خان و حسن خان به صورت مشترک و واحد صورت گرفته است، چنانکه گویی یک روح در دو بدن بوده‌اند!! اما موقوفات آنان:

۱. موقوفات ایروان^{۱۸} اسناد شماره ۱۹، ۲۱ و ۲۲.
۲. موقوفات کربلا. اسناد شماره ۱۹، ۲۱ و ۲۲.
۳. مدرسه سردار، واقع در محله قملاق (رو به روی آب انبار سردار) قزوین، سند شماره ۱۴.
۴. مسجد سردار، واقع در جنوب مدرسه سردار در قزوین. سند شماره ۱۴؛ نخستین متولیان منصوص مسجد و مدرسه سردار، حاج ملامحمد صالح برغانی و برادرش حاج ملامحمد تقی برغانی از مجتهدان طراز اول قزوین بوده‌اند.
۵. آب انبار سردار در محله راه ری قزوین. سند شماره ۸.
۶. آب انبار سردار در محله قملاق قزوین. سند شماره ۹.
۷. گرمابه سردار واقع در محله گوسفند میدان قزوین [وقف مدرسه سردار است] سند شماره ۷.
۸. وقف دوازده آبادی بر خود و بر اولاد ذکور همدیگر پس از فوت. سند شماره ۴۲.
۹. وقف آبادیهایی چند در قزوین به موجب اسناد موجود در این مجموعه.

صورت آبادیهای تیولی^{۱۹}، خریداری و وقفی خاندان سرداران قاجار قزوین

۱. خرید ۲۴ سهم و ۴ قفیز قریه کهک دشتبی. سند شماره ۱
۲. وقف بخشی از کاروانسرای دالان دراز بر مسجد و مدرسه سردار قزوین. سند شماره ۱۰
۳. مصالحه نامه قریه قدیم آباد حسن خان سردار. سند شماره ۱۲
۴. خرید یک دانگ و سه سهم از جمله ۲۱ سهم یک دانگ از کل ۶ دانگ قریه ارداق. سند شماره ۱۳
۵. موقوفات مسجد و مدرسه سردار: ۶ دانگ یک باب حمام، ۳ دانگ قریه کهک، دکاکین جنب مدرسه، یک دانگ ونیم کاروانسرای دالان دراز. سند شماره ۱۴
۶. خرید ۶ دانگ قریه خدیلو در ایروان. سند شماره ۱۶
۷. خرید یک قطعه باغ در محله شهر قدیم ایروان. سند شماره ۱۷

۱۸. با آنکه بخشی از این تعلقات ملکی به عنوان میردختر فتحعلی شاه و همسر مهدیقلی خان (فرزند حسین خان سردار) بوده با اینحال دولت وقت روس، به بهانه هایی در رد ملک یاد شده به نامبرده سرباز زده است (اسناد روابط ایران و روسیه. قاضیها، ۱۳۸۰، ص ۷۲-۷۳).

۱۹. آبادیهای تیولی حسین خان و حسن خان سردار پیرامون قزوین به عوض املاک حسین خان و حسن خان در ایروان که مطابق ماده ۱۲ قرارداد ترکمان چای از طرف دولت روسیه مصادره شده بود، فتحعلی شاه تیولت مورد اشاره را به این دو برادر اعطا کرده است.

۸. وقفنامه رقبات چندین آبادی در دشتی، بوئین زهرا، قاقازان بر خود (حسین خان و حسن خان سردار) و اولاد ذکور آنان نسل به نسل. سند شماره ۱۸، ۴۱، ۴۲، ۴۵، ۴۹، ۵۱، ۹. وقف ۱۱ سهم قریه ساروان سرعلیا بر مسجد در ایروان. سند شماره ۱۹
۱۰. مصالحه نامه قریه در ایروان. سند شماره ۲۰
۱۱. وقف ۲ دانگ از ۶ دانگ قریه چهار باغ در ایروان. سند شماره ۲۱
۱۲. وقف ۲۶ قریه در ایروان بر مشهد امام حسین و بقعه حضرت ابوالفضل و کتابخانه سردار در کربلا. سند شماره ۲۱
۱۳. خرید ۶ دانگ قریه محمدآباد در ایروان. سند شماره ۲۳
۱۴. خرید ۶ دانگ قریه کونده در ایروان. سند شماره ۲۴
۱۵. خرید ۴ دانگ قریه بندمراد و علی کوچک در ایروان. سند شماره ۲۵
۱۶. خرید ۶ دانگ قریه اوروشمس در ایروان، سند شماره ۲۶
۱۷. خرید نیم دانگ از ۶ دانگ قریه ارداق دشتی. سند شماره ۲۹
۱۸. خرید قریه سعیدآباد دشتی. سند شماره ۳۱
۱۹. تعلق یک دانگ خرم آباد دشتی به محمدحسن خان و ملک سلطان خانم زوجه مهدیقلی خان. سند شماره ۳۲، ۵۵، ۶۳
۲۰. مصالحه نامه ۶ دانگ قریه اشترک و آخورک ایروان از مهدیقلی خان فرزند حسین خان سردار. سند شماره ۳۳
۲۱. تیول بودن قریه سوسن و خورهشت سرداران و انتقال به مهدیقلی خان. سند شماره ۳۴
۲۲. مصالحه نامه قریه محمدآباد قاقازان از طرف مهدیقلی خان همسر ملک سلطان خانم. سند شماره ۳۷
۲۳. تیول بودن قریه زاجکان به عمه مهدیقلی خان قاجار. سند شماره ۳۸، ۴۴، ۴۷
۲۴. مصالحه نامه چندآبادی توسط ملک سلطان خانم همسر مهدیقلی خان. سند شماره ۴۰
۲۵. مصالحه نامه قریه سراوان رشت از تاج الدوله به چهار فرزند مهدیقلی خان. سند شماره ۴۳
۲۶. تیول بودن ۵ آبادی سرداران قاجار و موضوع خرابی آن. سند شماره ۵۴

گرچه همه اینها که برشمرده شد، حاکی از تمول و تمکن این خاندان ایران دوست و فداکار است، از تظلم نامه احمد سرداری منتصرالدوله پورسردار، مورخ ۲۳ ثور ۱۳۰۰ پیداست که بازماندگان این خاندان، برای احقاق حقوق حقه و تأمین امرار و معاش روزانه خود به رنج و سختی افتاده اند.

در پایان برای نگارنده آشنایی با خاندان محترم و معظم مهندس همایون پورسردار که

به برکت اهداء این مجموعه نفیس به مرکز دائرة المعارف بزرگ اسلامی و تدارک آن به صورت کنونی ممکن شد، مایه بسی افتخار و سرافرازی بوده است.

روشن است که بازخوانی اسنادی از این دست، با انواع خطوط و ارقام و حروف سیاق و سجع مُهرها و ده‌ها رموز کتابت دیوانی دیگر، چقدر دشوار و جانکاه است، با این همه کوشیده‌ایم متن اسناد، صحیح و درست خوانده شده و به ترتیب تاریخی عرضه شود.

سزاوار یادآوری است که حروف‌نگاری و صفحه‌آرایی این متن بسیار دشوار به دست توانا و هنرمند سرکار خانم بهاره بادافراس و تنی چند از همکاران پرتلاش صورت انجام پذیرفته است و اینک از همه آنان قدردانی و سپاسگزاری می‌کنیم.

عنایت‌الله مجیدی - گلنار کریمی